

EU politika demokratizacije u BiH - Ispravni principi, pogrešne politike

Denisa Sarajlić - Maglić

“Normativna nekompatibilnost” između EU i BiH sistema vrijednosti

Izveštaji Evropske komisije i Vijeća Evrope veoma jasno ilustriraju da je normativna nekompatibilnost između EU i BiH prvenstveno utemeljena u ekskluzivističkoj prirodi dejtonske strukture koja održava postojeće podjele, te dominaciji nacionalističke retorike.

Članovi Parlamenta i dalje često glasaju po etničkom osnovu... neuspjeh u izmjeni Ustava onemogućio je da izbori budu potpuno u skladu sa zahtjevima Evropske konvencije o ljudskim pravima (ECHR)...

(EC, 2006, str. 6)

Daytonski sporazum stvorio je strukture podjele, koje onemogućavaju izgradnju demokratske države u koju građani vjeruju i s kojom bi se identificirali. Kao takve, te strukture i norme predstavljaju ozbiljan izazov prividnoj političkoj opredijeljenosti bh. vlasti principima iskazanim u Solunskoj deklaraciji. Dejtonske

“Mi svi dijelimo vrijednosti demokratije, vladavine prava, poštivanje ljudskih i manjinskih prava, solidarnosti i tržišne ekonomije, potpuno svjesni da to predstavlja same temelje Evropske unije.”

(Solunska deklaracija, 2003, stav 2).

strukture tako predstavljaju temelj vrijednosti koje su u “kulturalnom sukobu” i osporavaju primjenjivost evropskih normi i standarda u domaćem okviru.

“... postoje tenzije između ustavnog sistema zasnovanog na kolektivnoj jednakosti etničkih grupa s jedne strane, te principa prava pojedinaca i jednakosti građana s druge strane”

(Venecijanska komisija, 2005, str. 17)

“Normativna moć” EU	“Normativna osnova” BiH
Demokratija	Vertikalne i horizontalne podjele po etničkom principu, kao i sistem glasanja zasnovan na etnicitetu
Vladavina prava	Ustav nije usklađen sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima
Socijalna pravda	Prevladavanje nacionalističke retorike u pitanjima koja se tiču identiteta i etničke pripadnosti
Poštivanje ljudskih prava	Ustavni sistem koji daje prednost kolektivnim pravima nad pravima pojedinca

“Kontra-norme” slabe snagu normativne moći EU u BiH

Ovaj nedostatak legitimnosti i opći nedostatak identifikacije sa dejtonskom državom koji prvenstveno iskazuju njeni politički lideri, mogao bi ponuditi objašnjenje zašto se nacionalizam iskazuje kao dominantna snaga. On stvara zatvoreni u krug u kojem jedna nestabilna država izaziva negativna osjećanja koja se onda oblikuju u politiku opstrukcije i insistiranja na etničkom principu - i obratno.

Ovo istraživanje je pokazalo da pristupanje EU ima prvenstveno simboličko značenje za građane BiH, jer predstavlja stabilan ekonomski, sigurnosni i demokratski okvir. Okvir EU predstavlja skup vrijednosti koje bi mogle biti prihvatljive građanima BiH. U suštini, to je okvir ideoloških vrijednosti, odnosno okvir kvalitativnih težnji društva. Međutim, pošto su standardi i vrijednosti EU po svojoj prirodi “integracionistički”, njihov ideološki temelj u sudaru je sa “ekskluzivističkom” prirodom etničkog nacionalizma.

Anketa koju je proveo UNDP 2007. godine pod nazivom “Tiha većina progovara” pokazuje da 70,8 % građana BiH vidi svoju zemlju u EU kroz 20 godina. Anketa takođe pokazuje da su ispitanici koji imaju isključivi identitet (etnički) znatno manje skloni predvidjeti članstvo u EU od onih koji imaju primarni identitet (koji sebe vide kao građane BiH ali i kao osobe koje pripadaju nekoj etničkoj grupi).

Emocionalna snaga nacionalističke retorike marginalizira privlačnost ideje o “pripadnosti Evropi”, koja se može učiniti previše dalekom za domaću javnost. To znatno ograničava moć EU politika, ali također pokazuje da EU treba razmotriti mogućnost da uloži više truda u promjenu percepcija u bh. društvu i promociju vlastitih vrijednosti, umjesto što neprestano insistira na jednostavnim institucionalnim promjenama.

BiH je “neodlučna”, ili demokratija u “sivoj zoni”. Uspjehom se smatraju parcijalne ili površne promjene u ključnim reformskim područjima.

“Neodlučnim demokratizatorima” se smatraju države koje ispunjavaju minimum demokratskih standarda u pogledu slobodnih izbora, relativnih nezavisnih medija, formalnih sloboda govora i okupljanja, itd, ali im je uskraćena suština. Kao što je ranije kazano, javna (biračka) podrška kvazidemokratskom režimu u BiH generira se snažnom retorikom domaćih političara koja se oslanja na još svježija sjećanja na rat, apeliranjem na strah i političke nesigurnosti birača,

Sažetak

EU politika demokratizacije u BiH je prvenstveno usredotočena na takozvanu “formalnu / institucionalnu / proceduralnu / birokratsku” demokratizaciju, dok se manje pažnje posvećuje neformalnoj / suštinskoj / hibridnoj demokratizaciji. Rezultat toga je činjenica da EU politika demokratizacije nije rezultirala “internalizacijom” normi u bh društvu i državi. Šta više, demokratiju u BiH karakteriraju politike bazirane na etničkom principu, konfrontacijski diskurs, politički pritisak na štampu i medije, zastoji u reformama, zapaljiva politička retorika i perpetuiranje političke krize.

Suštinska ili konsolidirana demokratija podrazumijeva da pored osnovnih uslova, kao što su održavanje slobodnih parlamentarnih izbora i višepartijski sistem, u društvu postoji i aktivno političko učešće i poštivanje medijskih sloboda, a ne samo usvajanje zakona koji to omogućavaju. Stoga je osnovni predušlov za konsolidaciju demokratije u BiH sinteza i neodvojivost njenih institucionalnih / formalnih aspekata i internalizacije demokratskih normi, vrijednosti, principa i standarda.

Bertelsmannov Indeks transformacije (2007) rangira BiH kao 48. od 125 država u pogledu demokratskog statusa, a kao 81. zemlja na indeksu političkog upravljanja.

apeliranjem na osjećaje inferiornosti u odnosu na druge etničke grupe, ili stalnim pozivanjem na neke situacije koje se percipiraju kao socijalna nepravda, a koje proizlaze iz etničkih razlika.

“EU bi, u mjeri u kojoj je zainteresirana za jedan širi koncept suštinske demokratije (razvoj partija, medija, civilnog društva, poštivanje manjina, itd), mogla uvidjeti da je teže nositi se sa tim kvazidemokratskim državama, čiji lideri mogu formalno prihvatiti demokratske norme i pritom tvrditi da posebne okolnosti u njihovoj zemlji ograničavaju primjenjivost nekih demokratskih principa” (Kubiček, 2003, str. 23).

Dosadašnja EU politika demokratizacije nije dala željene rezultate u BiH, jer se uglavnom oslanja na “instrumentalnu kalkulaciju” (uslovljavanje potpisivanja SSP-a sa ispunjavanjem jednog broja kratkoročnih i srednjoročnih uslova), a ne uzima u obzir specifične uslove u BiH koji predstavljaju otpor i prepreku demokratizaciji. Izvještaj EC o napretku BiH za 2007. jasno definiše gdje se nalazi otpor procesu demokratizacije: “Krajnja odgovornost za teškoće u radu Vlade leži na vodstvu političkih partija”, međutim takav stav nije prinačen u odgovarajuću politiku prema BiH.

EU politika demokratizacije nije uspjela “internalizirati” demokratske norme u bh društvu.

Mada Izvještaj EC o napretku u BiH za 2007. godinu prepoznaje niz situacija u kojima se krše demokratski principi, retorika korištena u izvještajima EU je blaga i bez konkretnih preporuka. Izvještaj prepoznaje određena kršenja demokratskih principa, ali u njemu nema kvalitativnih ocjena, riječi osude, ili pokušaja projiciranja nekih standarda demokratske komunikacije. EC nije objavila ni izbliza jednako oštre osude kao što su to bile kvalifikacije koje je koristila u slučaju Slovačke 1997. godine, kada je izrazila neslaganje sa „stavom koji prevazilazi konfrontacije tradicionalno prihvaćene u jednom demokratskom društvu“ (EU Izvještaj o napretku za Slovačku, 1997, str. 6), te time nastojala djelovati kao arbitar i tumač onoga što bi se moglo smatrati “normalnom demokratskom praksom”.

“stalno spominjanje neke norme od strane političkih elita ili socijalnih aktera povećati snagu i rezonantnost te norme. To ponavljanje inicijalno može biti cinično ili sebično, ali sama činjenica da se norma spominje utjecat će na njen odjek te dovesti do većih šansi da se ona internalizira” (Kubiček, 2002, str. 15).

EU nije iskoristila svoj pozitivan imidž u bh društvu kako bi promovirala demokratske vrijednosti

Novoprimiteljane članice EU iz Srednje i Istočne Evrope svjesno su težile da se učine “evropskijim” uveliko koristeći retoriku “povratka u Evropu” i koristeći pristupanje EU kao motivaciju i pokretačku snagu koja je stajala iza glavnih strukturnih reformi. Većina tih zemalja su posttranziciona društva, dobro integrirana te već u jednoj od faza demokratske konsolidacije. Međutim, u slučaju Bosne i Hercegovine, koja je postkonfliktno društvo, podijeljeno na etničkoj osnovi i sa državnim strukturom koju na ovaj ili onaj način osporava većina njenih građana, pozivanje na

želju za potencijalnim članstvom nije generiralo jednak entuzijizam među političarima. Ono što je motiviralo političke lidere u BiH da u posljednji trenutak učinile korake kako bi ispunili uslove za parafiranje SSP, nisu bile velike težnje da se postane “evropskijim”, već ponajprije strah da će BiH ostati posljednja zemlja u regionu bez ugovornog odnosa sa EU.

Nadalje, taj pritisak je generiran izvana, od strane međunarodne zajednice, dok unutarnja motivacije i dalje nedostaje, unatoč očitom javnom konsenzusu i podršci priključenju EU. Za sada, politika EU u BiH nije odgovorila na taj očiti jaz i nije uspjela “internalizirati” domaću ambiciju priključenja EU. Ovo istraživanje je pokazalo da, u kontekstu postkonfliktnog podijeljenog društva u kojem bi vladajuće elite radije sačuvala status quo nego integrirale svoje društvo, članstvo u EU nije dovoljno privlačno budući da ugrožava trenutni odnos snaga između političkih stranaka. Sama EU, s druge strane, nije uspjela promovirati vlastite vrijednosti kao dio svoje politike proširenja i politike demokratizacije BiH.

Predložene opcije za EU politiku demokratizacije

Prema mišljenju bivšeg srbijanskog političara, pozicioniranje srbijanskih političkih partija u odnosu prema EU i, općenito način na koji su one pozicionirane na političkom spektru, mnogo je jasnije. To je gotovo crno-bijela, binarna slika - ili ste za ili protiv EU; politički - oni su ili ekstremisti ili su umjereni. Ta podjela je daleko manje jasna u BiH. S jedne strane, većina političara tvrdi da su proevropski orijentirani. S druge strane, u posljednja dva izborna ciklusa, nacionalisti su postali umjereniji, a neki do tada “umjereni” političari veoma radikalni. EU ne samo da nije uspjela prepoznati tu promjenu, već zapravo iskorištava nejasnoću te situacije kako bi probila put do sporazuma sa BiH. Zbog njene želje da što je moguće prije integrira BiH, EU stalno, gotovo svake sedmice, mijenja saveznike i neprijatelje, te nikako ne uspijeva odgovoriti na potrebu da se demokratija konsolidira i internalizira kao domaća ambicija.

29. aprila 2008. godine, na ministarskom sastanku u Luksemburgu, EU je potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa Srbijom, iako nije ispunjena većina formalnih uslova. Ovo je bila čista politička odluka usmjerena ka širenju uticaja na srbijansko biračko tijelo i davanje podrške demokratskim snagama pred nastupajuće izbore. To pokazuje da je EU sposobna i voljna iskoristiti svoje pozitivne i negativne metode kako bi promovirala demokratiju, bez obzira na to koliko je okruženje u toj zemlji izazov za demokratsku konsolidaciju. Međutim, ona nema adekvatan odgovor kad je u pitanju rješavanje pitanja unutarnjih podjela i situacija u kojoj ne postoji socijalna kohezija, dok lokalni političari uspješno održavaju privid beskonačnih reformskih pregovora.

Iz ovoga možemo izvesti određeni broj političkih opcija koje bi dale sadržaj, i povećale djelotvornost i održivost demokratizacijskih politika koje provodi EU u BiH.

- BiH je u suštini podijeljeno, postkonfliktno društvo. Nema snažnih unutarnjih glasova u politici ili civilnom društvu koji bi mogli generirati suštinski pritisak da se postigne konsolidacija demokratije. Zato taj poticaj treba da dođe izvana, pogotovo iz Evropske unije.
- Slabosti civilnog društva u BiH se obično pripisuju činjenici da ono nema kapacitet i da je nezainteresovano, pri čemu se uopće ne prepoznaje ogromni potencijal otpornosti političkih elita i države na unutarnje pritiske za promjene. Otpornost države i zvaničnika na pritiske koji dolaze iz civilnog društva podriva koncept demokratske odgovornosti (accountability).
- Insistirajući na suštinskoj demokratizaciji, uključujući i "smjenu generacija", EU je dala smisao i sadržaj svojoj politici demokratizacije u Slovačkoj, i u izvjesnoj mjeri i u Srbiji.
- Šire normativno okruženje u BiH također je otporno na norme EU i to je dio onog zatvorenog kruga koji čine i bh političke elite kao potencijalni nosioci usklađivanja normi, zatim nedemokratske državne strukture, i "pseudodemokratski" procesi. Demokratizacijske politike EU u BiH s toga trebaju naći način da se suprotstave "kontra-normama" koje trenutno umanjuju privlačnost same EU, kao i privlačnost njenih normi i standarda.
- Ovo su osnovni razlozi zašto EU treba ponovno razmotriti i preusmjeriti svoju demokratizacijsku politiku u BiH i više insistirati na suštinskim promjenama u primjeni demokratskih principa i praksi. Njihova sadašnja politika oslanja se uglavnom na pozitivna i negativna uslovljavanja kao instrumente promoviranja politika. Ali, kao što ilustrira navodna policijska reforma, EU spremno kompromitira vlastite principe i vrijednosti u slučaju kad brža integracija služi njenim širim strateškim interesima i kratkoročnim političkim ciljevima.
- Promjena EU politike treba se prvenstveno usmjeriti na "internalizaciju" demokratskih normi EU u bosanskohercegovačku državu i društvo kroz ubjeđivanje, dijalog i socijalizaciju, ili izloženost novim idejama, i treba biti podržana materijalnom i instrumentalnom motivacijom, ali kroz principijelno postavljanje novih uslova.

Iznoseći neke od gore navedenih ideja, pokazali smo da u mjeri u kojoj su strukturalne promjene nezaobilazan aspekt konsolidacije demokratije u BiH (pogotovo u pogledu onih odredbi Ustava koje krše Povelju o ljudskim pravima), one trebaju biti dopunjene većim naglaskom na njihovim normativnim aspektima, u skladu sa sljedećim preporukama:

I. EU treba da razmišlja dalje od stvaranja virtualne demokratije u BiH. Iz perspektive jednog duboko

podijeljenog društva, koje se nastoji pomiriti sa vlastitom realnošću i koje nema odgovore kojim bi se prevladale unutarnje podjele, te u odsustvu boljih ustavnih rješenja, EU je jedina struktura koja može pružiti okvir demokratskih normi, principa i vrijednosti koje većina građana može prihvatiti a da pritom ne mora odustati od vlastitog identiteta i uvjerenja.

- II. Stoga korištenje standardnih instrumenata demokratizacijskih politika EU neće dati željene rezultate. BiH nije društvo u tranziciji - ona je još uvijek postkonfliktno i podijeljeno društvo koje zahtijeva upotrebu za nju posebno krojenih politika i instrumenata. EU integracije su i proces i rješenje za probleme u BiH i regionu. Za to su potrebne politike koje će prevladati strah od "stalnog ulaženja u EU" - kroz suštinsko i simboličko integriranje društva u EU. I kako bi bila koizistentna sa svojom politikom prema Srbiji i preporukom sa neformalnog sastanka u Gymnich-u - EU bi trebala ponuditi kandidatski status i BiH.
- III. Kako bi se ovaj pristup odrazio i na djelovanje EU u BiH, treba da postoji veća sinergija između "političkih" i "tehničkih" predstavnika EU i EC. Evropska komisija i njena Delegacija u BiH trebaju prepoznati da oni ne djeluju u vrijednosnom vakuumu. Posebno "skrojeni" pristup također znači da u onoj mjeri u kojoj politički predstavnici EU trebaju zauzeti strane i donositi vrijednosne prosudbe, isto toliko to trebaju činiti i tehnički predstavnici EC. EU u svom pristupu BiH ne može sebi priuštiti da bude standardizirana, birokratizirana i neutralna, jer to znači kompromitiranje ključnih vrijednosti EU.
- IV. Kako bi se osigurala održivost demokratskih nastojanja u BiH, i da bi se, u krajnjoj instanci, zemlja učinila kompatibilnijom sa Evropom i sa onim što Evropa predstavlja, EU treba da usmjeri svoje politike barem na ublažavanje unutarnjih društvenih i strukturalnih podjela.

- U odnosu na društvo, EU može i treba pružiti zajedničku simboličku viziju društva. To znači:

1. Prilagođavanje njenih politika kako bi se odgovorilo na očiglednu društvenu potrebu za jednom pozitivnijom simboličkom identifikacijom sa onim što premašuje unutarnje podjele. To se može učiniti većom javnom promocijom integracijskih vrijednosti koje su u samoj srži EU, nasuprot "nedemokratskim" vrijednostima, koje unose podjele koje su u samoj srži sistema vrijednosti BiH.
2. Povećanje značaja i utjecaja EU normi i vrijednosti kroz stalnu javnu promociju vrijednosti i standarda EU.
3. Stvaranje vizija BiH unutar EU koja bi bila opipljivija, realističnija i u domaćaju bh. društva, kroz politiku socijalizacije. To prvenstveno znači lakši pristup samoj EU kroz

Fond otvoreno društvo BiH pokrenuo je Program podrške istraživanjima u oblasti javnih politika početkom 2004. godine. Osnovni cilj programa je unaprijeđenje istraživanja i analize javnih politika kako bi se potaknuo argumentovani dijalog i razvio takav način donošenja odluka u oblasti javnih politika koji će počivati na relevantnim informacijama i realnim opcijama. Program obuhvata edukaciju iz oblasti istraživanja javnih politika, stipendije za istraživanje i mentorstvo u toku istraživanja. Do sada je, u okviru ovog programa, stipendirano 38 istraživača. Sva istraživanja su dostupna na www.soros.org.ba.

Denisa Sarajlić - Maglić je trenutno uposlena kao direktorica komponente za politike na Projektu upravne odgovornosti (GAP), kojeg finansiraju Sida, USAID i EKN. Takođe je jedan od osnivača i član Upravnog odbora Vanjskopolitičke inicijative BH (VPI). VPI je nezavisna nevladina organizacija čiji je cilj otvaranje diskusije o sadržaju i načinu vođenja vanjske politike, diplomacije i evropskih integracija, kao i omogućavanje boljeg razumijevanja reformskih procesa u BiH. Tokom posljednjih dvanaest godina, Denisa Sarajlić-Maglić je radila u nekoliko međunarodnih organizacija, kao što su IFES, NDI, OSCE, te OHR gdje je radila kao politički savjetnik. U periodu između 2001. – 2003. godine radila je kao savjetnik ministra vanjskih poslova BiH. Denisa Sarajlić-Maglić nosi zvanje magistra diplomatskih nauka sa Westminster Univerziteta (1999.), a diplomirala je na studijima politike na Univerzitetu u Wolverhamptonu u Velikoj Britaniji (1998.). Trenutno priprema doktorsku disertaciju na Univerzitetu u Bath-u, na temu uticaja politika Evropske unije na sistem vrijednosti i proces demokratizacije u Bosni i Hercegovini.

hitnu i potpunu liberalizaciju viznog režima i omogućavanje lakšeg putovanja.

4. Internalizaciju normi i demokratskih principa EU u bh društvo kroz politike ubjeđivanja, dijaloga i izlaganja novim idejama. To može također zahtijevati materijalnu ili instrumentalnu motivaciju, a sinergija sa metodama uslovljavanja veoma je potrebna. Takve politike mogu biti podržane aktivnostima kao što je davanje više stipendija, razmjena studenata, pristup univerzitetima i istraživačkim institutima u EU, jačanje civilnog društva kroz veću materijalnu i tehničku pomoć i slično.
- Što se tiče države, EU također treba insistirati na promociji, institucionalizaciji i internalizaciji normi i vrijednosti koje vladaju u EU.
 1. Prvenstveno, internalizacija i institucionalizacija normi EU u BiH ustav, koji treba biti potpuno usaglašen sa Evropskom poveljom o ljudskim pravima i drugim dokumentima EU i Vijeća Evrope.
 2. Sama EU treba prestati praviti kompromise u odnosu na vlastite vrijednosti zarad kratkoročnih političkih dobitaka i pobjeda, ukoliko želi očuvati svoj integritet i kredibilitet, kao i utjecaj na lokalne političke aktere.
 3. Da bi vrijednosti EU bile ubjedljivije, postale privlačne i održive, te kako bi se prevladale "kontra-norme" i utjecaji nepovoljnih političkih aktera, treba postojati jasna veza između promocije vlastitih vrijednosti i korištenja metoda uslovljavanja.
 - V. Na koncu, EU treba da suoči političke elite koje održavaju status quo sa otvorenom podrškom onima koji su protiv njega. Treba ih osnažiti, kako korištenjem međunarodnih normi (postizanjem moralnog legitimiteta) i pristupa eksternim akterima (koji pružaju logističku i političku podršku i imaju veći utjecaj na domaće aktere). To može zahtijevati "smjenu generacija" koja prevazilazi ono što su okviri standardne demokratizacijske politike EU. Ali, u najmanju ruku, demokratski glasovi trebaju biti javno prepoznati i priznati, te im se treba pružiti vanjski politički legitimitet, dok nedemokratske glasove treba marginalizirati, a neke čak i izolirati na međunarodnoj sceni.

BIBLIOGRAFIJA:

- Kubicek, Paul, *The European Union and Democratisation: Reluctant States* (London, Routledge, 2003).
- Lucarelli, Sonia & Manners, Ian. (eds). *Values and Principles in European Union Foreign Policy* London, Routledge, 2006.
- Youngs, Richard, *The European Union and the Promotion of Democracy*, Oxford University Press, 2001.
- Cox, Aidan i Jenny Chapman, *The European Community External Cooperation Programmes: Policies, Management and Distribution*, Brussels, European Commission/London, Overseas Development Institute, 2000.
- Diez, T. i Pace, M. (2007) "Normative Power Europe and Conflict Transformation".
- Diez, Thomas i Pace, Michelle. "Normative power Europe and conflict transformation", rad pripremljen za bijelnu konferenciju EUSA, Montreal, May 2007.
- EU External Relations: Exporting the EU model of Governance? Special Issue *European Foreign Affairs Review* 10,4 (Zima 2005).
- Guisan, Catherine. "European norms or clichés? Why hermeneutics matter", rad pripremljen za bijelnu konferenciju EUSA, Montreal, maj 2007.
- Manners, Ian J & Whitman, Richard G. "Towards Identifying the International Identity of the European Union: A Framework of Analysis of the EU's Network of Relationships" in *Journal of European Integration*, 21, 2, 1998. str. 231-249.
- Manners, Ian J. "Normative Power Europe Reconsidered: beyond the cross Roads" *Journal of European Public Policy* 13, 2 (mart 2006). str. 182-199.
- Manners, Ian J. "Normative Power Europe: A contradiction in terms?" *Journal of Common Market Studies* 40, 2 (2002). str. 235-258.
- Manners, Ian J. "The European Union as a Normative Power: A response to Thomas Diez" *Millenium* 35, 1 (2006). str. 167-180.
- Manners, Ian & Whitman, Richard. "The "Difference Engine": Constructing and Representing the International Identity of the European Union" *Journal of European Public Policy* 10, 3 (2003). str. 380-404.
- Merkel, Wolfgang. "Embedded an Defective Democracies" *Democratisation*, (2004). str. 33 - 57.
- Pace, Michelle. "The construction of EU normative power" in *Journal of Common Market Studies*, septembar 2007, rad za pripremljen bijelnu konferenciju EUSA, Montreal, 17.19 maj.
- European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), Opinion on the constitutional situation in Bosnia and Herzegovina and the powers of the High Representative, adopted by the Venice commission at its 62nd plenary session (Venice, 11-12. mart 2005).
- European Commission, Bosnia and Herzegovina 2006 Progress Report, 8. novembar 2006.
- EU Assistance to BiH, Democratisation and Human Rights, <http://www.europa.ba/?akcija=clanak&CID=196&jezik=2&LID=34>
- Commission Staff Working Document, Bosnia and Herzegovina 2007 Progress Report, Brussels, 6.11.2007.
- Council Decision on the Principles, Priorities and Conditions Contained in the European Partnership with Bosnia and Herzegovina and Repealing Decision 2006/55/EC, Brussels, 6.11.2007.
- Report of the representative of the Secretary-General on the human rights of internally displaced persons, Walter Kälin, Mission to Bosnia and Herzegovina, available at the Webpage www.unhchr.ch.
- 1973. Copenhagen Declaration on European Identity.
- EU-Western Balkans Summit - Declaration, Thessaloniki, 21. juni 2003.
- Treaty on the European Union, Maastricht, 7. februar 1992.
- The EU's Human Rights & Democratisation Policy, http://ec.europa.eu/external_relations/human_rights/intro/index.htm